

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ ЧЕТ ТИЛЛАР ИНСТИТУТИ**

**ШАХРИЁР САФАРОВ
ГУЛИ ТОИРОВА**

**НУТҚНИНГ
ЭТНОСОЦИОПРАГМАТИК
ТАҲЛИЛИ АСОСЛАРИ**

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

САМАРҚАНД - 2007

Сафаров Ш., Тоирова Г., Нутқининг этносоциопрагматик таҳлили асослари. Ўқув қўлланма. – Самарқанд, СамДЧТИ нашри, 2007. - 39 бет.

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори, профессор Х.
Негматов

Такризчилар: филология фанлари номзоди, доцент А. Рахимов.
филология фанлари номзоди, доцент А.
Нурмухамедов

Мазкур қўлланма мулоқот тизимини система сифатида таҳлил этишининг баъзи тамойил ва усулларини ёритишига бағишланган бўлиб, нисбатан янги ҳисобланган ўзбек прагматикаси соҳаси билан қизиқувчи лингвист мутахассисларга мўлжалланган.

СамДЧТИ Илмий кенгашининг 2007 йил 13 ноябрдаги мажлиси қарори билан нашрга тавсия этилган.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
1. ЛИСОНШУНОСЛИКДАН НУТҚШУНОСЛИККА	7
2. ТИЛШУНОСЛИКДА МУЛОҚОТ БИРЛИКЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ	10
3. ЛИСОН ВА НУТҚ ФАРҚЛАНИШИ ЎРТАГА ҚЎЙГАН ЗИДДИЯТЛАР	12
4. ФАОЛИЯТ ТАМОЙИЛИНИНГ ЛИНГВИСТИКАГА КИРИТИЛИШИ ВА МУЛОҚОТ ТИЗИМИ ҲАҚИДАГИ ФАН	15
5. НУТҚИЙ МУЛОҚОТ ТИЗИМИГА ПРАГМАТИК ЁНДАШИШ	19
6. НУТҚИЙ МУЛОҚОТ. УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	21
7. НУТҚИЙ МУЛОҚОТ ХУСУСИДА	23
8. НУТҚИЙ МУЛОҚОТНИНГ МОДЕЛИ	30
9. МУЛОҚОТНИНГ АСОСИЙ БИРЛИКЛАРИ	33
10. НУТҚИЙ МУЛОҚОТНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ	35
АДАБИЁТЛАР	41

К И Р И Ш

Кейинги пайтларда тадқиқотчилар диққатини ўзаро фикр алмашиниши, алоқа-муносабат жараёнининг тадқиқи, ижтимоий нутқ табиати ўзига кўпроқ тортмоқда: тилшунослар назаридан четда қолиб келган бу масала ҳозирги кунда фаннинг энг муҳим муаммоларидан бирига айланди [31,22]. Бу нима билан боғлиқ? Систем - структур тилшунослик лисоний парадигмаларни – ўзаро ўхшаш бўлган ҳодисалар сирасиши ажратар экан, ахборот қиймати, лисоний тизимдаги мавқеи, вазифаси бир хил бўлган ҳодисаларни соф лисоний нуктаи назардан бир-бирига тенг сифатда айнаи бир парадигмага ёки сирага бирлаштирди. Тил тизимида бу ҳодисалар бир хил қийматга эга бўлганлиги сабабли улар орасидаги жузъий фарқлар тизим учун бефарқ деб олинди мумкин эди. Лекин тил тизимида бир ҳодиса учун бир неча бирлик мавжуд эканми бу, албатта, бесабаб эмас – бу бирликлар нима биландир бир-биридан фарқланиши шарт ва зарур. Мана шу «нима биландир» жуда кўп ҳолларда лисоний тизим, лисоний маъно, лисоний қиймат билан алоқадор бўлмайди. Нима сабабдан мана шу муайян ҳолатда маълум бир ахборотни тингловчига етказиш учун тил тизимида мавжуд бўлган бир неча тенг қийматли ҳодисалардан айнан мана шуниси қўлланилгани жуда кўп ҳолларда нолисоний омиллар – нутқ шароити, воситаси, мулоқот жараёни, сўзловчи ва тингловчининг контакт ва дистант ҳолати, сўзловчи ва тингловчининг руҳий ҳолати, бир-бирига муносабати, миллий-маданий, ёш, жинс каби ўнлаб омиллар билан боғлиқ. Мана шунинг учун ўтган асрнинг учинчи чорагида (60-70-йилларда) лисоний воситалар, ҳодисалар сираси систем-структур тилшунослик тадқиқ тамойиллари асосида аниқланиб, тугал тавсифлангач – асосий эътибор бу ҳодиса бирликларининг нутқда қўлланиши ва улардан қай йўсинда мумкин қадар самарали фойдаланиш йўлларига, бошқача қилиб айтганда, лисоний бирликларни унутли, самарали қўллаш, кам куч сарфлаб кўп самара олиш йўлларини аниқлашга, қаратилди.

Тил бирликларидан фойдаланиш кўп ҳолларда нолисоний ижтимоий-руҳий (социал-психик) томонлар билан боғлиқ бўлганлиги сабабли, тилни ижтимоий ҳодиса сифатида ўрганувчи социал тилшуносликдан (ижтимоий тилшуносликдан) фарқли ўларок, **лисоний бирликларнинг нутқда яшаш шарт-шароитларини ўрганувчи махсус фан** – лингвистиканинг янги соҳаси *социолингвистика* шаклланди [19,481-482]. Ўтган асрнинг 70-

йилларидан бошлаб социолингвистика ғарб тилшунослигида етакчи ўрин эгаллай бошлади.

Социолингвистик тадқиқотлар лисоний бирликларни қўллаш нафақат нутқ шароити, воситаси ва ҳоказо каби ижтимоий ҳодисалар билан, балки ҳар бир халқ, миллат, ҳатто, ижтимоий гуруҳ ёки тоифа учун одат тусига кирган қатор урф-одатлар, расм-русумлар, яъни этнографик томонлар билан алоқадор эканлигини кўрсатди. Чунончи, биз бировга салом берар эканмиз одоб нуктаи назаридан қўлни кўксимизга қўйиб, бошни сал эгиб, таъзимга яқин ҳаракат қилиб саломлашамиз. Бу— ўзбек урф-одати. Шунда бу нолисоний, мохиятан этник-этнографик тамойиллар билан бирга, албатта, «Ассалому алайкум!» лисоний ибораси ҳам ишлатилиши зарур. Бош кийимини ечиб саломлашиш рус халқига хос, ҳинд халқи эса қўл қафтларини бир-бирига жипслаштирган ҳолда саломлашади. Ҳатто, ўзбекларнинг ўзининг ичида турли тоифа ва гуруҳларнинг бир-бири билан саломлашиши жараёнида лисоний ва нолисоний воситалар, нутқий штамплар, ҳаракат ва ҳолатлар бир хил эмас. Буларни ҳисобга олиш эса, нутқ одоби учун жуда зарурдир.

Нутқни ҳам лисоний, ҳам этик-этнографик хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда тадқиқ этиш натижасида социолингвистиканинг янги тармоғи — этносоциолингвистика шаклланди ва бугунги кунда жадал ривожланмоқда.

Жаҳонда ҳукм сураётган бозор иктисодиётининг энг асосий омили фаолиятнинг самарадорлигидир. Бу самарадорлик кам сарфлаб, кўпга эришишни назарда тутади. Шу тамойил асосида лисоний бирликлардан ижтимоий (социал) этник омилларни ҳисобга олган ҳолда қай бирини муайян шароитда қўллаш кўпроқ самарали, яъни таъсирчан эканлигини ўрганувчи этносоциолингвистиканинг янги бир тармоғи — этносоциопрагматика¹ ёки прагматик *этносоциолингвистика* шаклланмоқда ва ривожланмоқда. Этносоциопрагматика (прагматик этносоциолингвистика) назарияси жаҳон тилшунослигида ҳали тўла шаклланган эмас. Бизда эса бу соҳага илк қадамлар қўйилмоқда [25;31].

Этносоциопрагматиканинг назарий асосларига бағишланган — бу қўлланмада асосан бу соҳанинг қуйидаги масалалари муҳокама этилади:

1) мулоқот жараёнининг этносоциопрагматик тавсифи асослари;

¹ Бу агама юнунча *этнос* — «халқ, қавм», логинча *социо* — *ижтимоий, муштарак*» ва юнунча *прагма* — «*ҳаракат, амалиёт*» сўзлари бирикишидан ҳосил қилинган

2) этносоциопрагматик тушунча ва категорияларни аниқлаш ва уларни тавсифлаш;

3) ўзаро фикр алмашиниш жараёнини ахлоқ-одоб ва этник маданият меъёрлари билан уйғунлаштиришнинг назарий методологик тамойилларини очиш ва тавсифлаш;

4) серқирра мулоқот жараёни табиатини белгиловчи хилма-хил омилларнинг ўзаро уйғунлашиш шарт-шароитларини аниқлаш ва тавсифлаш.

1. ЛИСОНШУНОСЛИКДАН НУТҚШУНОСЛИККА

Ҳар бир давр ўз фани олдида муайян мақсад ва аниқ талаблар қўяди. Фаннинг тараққиёти ўз даврининг илғор фалсафий фикри, давр учун етакчи бўлган фан соҳасининг ютуғи билан боғлиқ. Масалан, XX аср тилшунослиги Ф. де Соссюр асос солган систем тилшунослик номи билан боғлиқ. Бу тилшунослик XX асрда фалсафада ва даврнинг энг илғор фани – физикада ўзаро алоқадор – борлиқни ҳам, уни ўрганиш жараёнининг ҳам икки босқичи: моддий шаклда инсонга бевосита кузатишда берилган, яъни кўрилиши, сезилиши, ўлчаниши мумкин бўлган **ҳодиса, яккалик, алоҳидалик, воқелик, оқибат (ЯҲВО)** ва бевосита кузатишда берилган ҳодисалар остида турган моҳият, умумийлик, имконият, сабабларни (УМИС) фарқлаш, улардан биринчисини кузатиш (тажриба, эмпирия) асосида тавсифлаш, иккинчисини эса, ақлий идрок асосида очиш билан узвий боғлиқ. Шунинг учун XX аср систем тилшунослигида (структурализмда) ҳозирги кунда дискурс деб аталадиган, моҳиятан эса ўзаро **фикр алмашиниш жараёни (Language) икки таркибий қисмга**: 1) бевосита кузатишда ҳар хил моддий шаклда берилган нутқ (parole); 2) нутқ учун имконият сифатида инсон онгида жойлашган тил (лисон) – (langue) каби таркибий қисмларга ажратилди. Бу бўлинишда нутқ ЯҲВО, лисон УМИС табиатлидир. Шу асосда тилшунослик фанида ҳам тилни система сифатида ўрганувчи тил лингвистикаси (лисоншунослик) ва нутқ лингвистикаси (нутқшунослик) фарқланди. Ўтган асрнинг 30-йилларидан бошлаб қарийб 80- йилларгача Европада замонавий тилшунослик (модерн тилшунослик, янги тилшунослик) деганда лисоншунослик – тил тизимининг ифода ва таъсир воситаларини алоҳида-алоҳида системаларга (микросистемаларга) ёки парадигмаларга бирлаштириб, бир парадигмада бирлашган бирликлар орасидаги муносабатларни (оппозицияларни), оралардаги ўхшашлик ва фарқларни ўрганиш тушунилар эди. Бунда тилшунос ҳаммаша нутқда воқеланган ҳодисаларга таянар ва шу асосда бу ҳодисаларнинг сабаб ва имкониятларини очишга интилар эди. Натижада, қарийб 50 йил давомида лисоний имкониятларни очиш ва улар орасидаги муносабатларни ўрганишга алоҳида эътибор қаратилди. Лекин бу жараёнда бу имкониятларнинг ҳар бири қайси ҳолатларда воқеланиши тадқиқотчилар диққатидан четда қолди; улар воқеланган ҳодиса асосида моҳиятларни (ЯҲВО → УМИС) очдилар, аммо моҳиятнинг воқеланиши (УМИС → ЯҲВО) эътибордан четда қолди. Шунинг учун

Европа тилшунослигида ўтган асрнинг 70-йилларидан бошлаб лисоний имкониятларнинг (УМИС) юзага чиқиш, воқеланиш хусусиятларига эътибор бериш кучайди ва нутқшуносликнинг (нутқ лингвистикасининг) хилма-хил йўналишлари – анъанавий стилистика (услугият)дан прагматик этносоциолингвистика-ю, матн лингвистикаси (матн грамматикаси) ва корпус лингвистикасигача – тез ва кенг ривожлана бошлади. Бошқача қилиб айтганда, лисоншуносликдан нутқшуносликка ўтилди.

Демак, тилшуносликнинг XX асрдаги тараққиёт йўналишини 1) нутқдан лисонга (ЯХВО → УМИС) (30-70-йилларда); 2) лисондан нутқка (УМИС → ЯХВО) (70-йиллардан кейин) сифатида кўрсатиш мумкин. Буни бир мисол асосида тушунтириб ўтайлик: маълум бир ходисани – китобними, гапиришними, маълум бир белгиними ёки сўзловчининг тингловчини ўз ёнига ундашними олиб кўрайлик. Сўзловчининг тингловчини ўз олдига ундаши нутқда юздан ортик усул билан ифодаланади. Чунончи, «Кел!», «Яқинлаш!», «Бу ерга!», «Менга!», «Бу ёққа!» ва ҳоказо сўзлар, ҳар хил имо-ишоралар ва бошқалар. «Нутқдан лисонга» (ЯХВО → УМИС) жараёнида бу ифодаланган воситаларнинг барчаси «сўзловчининг тингловчини ўз ёнига ундаш» парадигмасида («Бу ёққа кел!» парадигмасида) бирлаштирилади. Парадигма ичида ҳар бир бирликнинг моҳияти, сирадошлар билан ўхшашлиги ва фарқи парадигматик маъно сифатида очилади. «Бу ёққа кел!» парадигмаси ва бу парадигмада бирликлар орасидаги парадигматик муносабатлар нисбатан мустақил бир тизим, система сифатида тавсифланади. Бошқача қилиб айтганда, «Бу ёққа кел!» буйруғининг тилда ифодалаш усул ва воситалари бир тизимга, парадигмага, бир қаторга, бир сирага - имконият хазинасига бирлаштирилади.

Табиийки, навбатдаги босқичда бу ходисалардан нутқда амалий фойдаланиш масаласи туради. Лекин фойдаланиш пассив (нофаол) эмас, балки фаол мақсадли кўринишга, моҳиятга эга. Бошқача қилиб айтганда, масала «Бу ёққа кел!» хазинасидан «Қайси бирликни мана шу шароит ва ҳолатда қўлласак, самара кўпроқ бўлади, арзонроқ тушади ва таъсирчанроқ бўлади?» муаммосига бориб тақалади. Табиийки, бундай самарадорликка «лисоний имкониятлар»дан танлаш асосидагина эмас, балки танланган лисоний воситани психик, физиологик, соф физик, этник, табиий ва ҳоказо нолисоний омиллар билан боғланишда қўллагандагина эришиш мумкин. Лисондан → нутқка воқеланиш жараёнининг жуда кўп омиллар билан

алоқадорлигини, ранг-баранг билим соҳалари билан боғланганлигини ҳисобга олгандагина кўзланган самарадорликка эришиш мумкин.

Тил ҳодисаларини ва уларга хос бирликларни фарқлаш, уларни ҳар хил парадигмаларга бирлаштириб, лисоний моҳиятини очиш, «тил» тушунчасига батамом - имкониятлар мажмуаси сифатида янги мазмун бериш натижасида имкониятлар сифатида ажратилган лисоний бирликлар ҳазинаси шаклланди. Нутқий амалиётни, алоҳида қўлланилишларни тил босқичида тўплаган бу ҳазина энди ўзининг янги тадқиқини кутмоқда.

Янгилик ҳеч қачон йўқдан бор бўлмайди, балки мавжуд нарсанинг ривожидан, тараққиётдан пайдо бўлади – **маълум бир турдаги тараққиёт интиҳоси янги бир турдаги ривожланиш ибтидоси бўлади.** Шу қонуниятга асосан нутқий қўлланилишларнинг идрокий умумлашмаси сифатида ЯХВО → УМИС босқичида ажратилган лисоний имкониятлар энди УМИС → ЯХВО босқичида янги ёндашиш ва таҳлилни талаб қилади. Бу эса, ўз навбатида, нутқ бирлигини ва мулоқот бирлигини фарқлаш заруратини туғдирди. *Нутқ бирлиги* сифатида лисоний бирликларнинг моддий шаклда (фонемани алоҳида нутқ товуши, морфемани алоҳида қўшимчалар, лексемани нутқда қўлланган сўз шакллари, ҳар хил модел ва конструкцияларни воқеланган, моддий шакл олган сўз бирикмалари ва гаплар ва ҳ. сифатида) ёзма ёки оғзаки кўринишларда юзага чиққан, этносоциопсихологик омиллардан холи ҳодисаларни англанса, *мулоқот бирлиги* деганда, лисоний ва нолисоний (миллий, ижтимоий, рухий, шароитий, одатий ва ҳ.) омилларнинг мулоқот жараёнида биргаликда мураккаб бир ҳодиса сифатида воқеланиши ва мулоқот жараёнида маълум бир информатив-экспрессив функцияни бажариши тушунилади. Нутқ бирликлари ва мулоқот бирликларининг фарқланиши асосида нутқшунослик ва унинг бир таркиби сифатида мулоқотшуносликни - этносоциоллингвистика (этносоцио-прагматика)ни фарқлаш зарурати туғилди.

2. ТИЛШУНОСЛИҚДА МУЛОҚОТ БИРЛИКЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Тилшуносликнинг қадимги фанлардан бири эканлиги, тил, унинг табиати бирликлари, ҳақида энг қадимги манбалар қимматли маълумот бериши [27;28;32] ҳаммага маълум. Табиийки, тилшуносликнинг тадқиқ манбаи – тил; тил эса, фақат ва фақат инсоний жамиятда унинг ўзига хос алоқа аралашув – мулоқот

воситаси сифатида яшаган ва яшайди. Жамиятдан ташқари тил ва тилсиз жамият бўлиши мумкин эмас. Тилнинг ижтимоий моҳияти ва мулоқотнинг энг асосий воситаси эканлиги ҳамма даврларда барча тилшунослар томондан яқдиллик билан тан олинганлиги ҳолда қадим-қадимдан XX асрнинг 70-йилларигача тилнинг мулоқот воситаси сифатида ўнлаб этник, социал-психик, ситуатив омиллар билан биргаликда воқеланиши тилшунослар диққатидан четда қолиб келди. Тилшунослар мулоқот жараёнида яхлит бир бутунлик сифатида воқеланувчи ва лингво-этно-психо-ситуацион омиллар мажмуи бўлган мулоқот бирликларидан фақат оғзаки ёки ёзма нутқ шаклида воқелана оладиган ҳодисаларнигина тилшуносликнинг тадқиқ бирлиги сифатида ажратиб олдилар ва уларнинг тадқиқу таҳлили билан машғул бўлдилар.

Масалан: Меҳмонлар ўтирган хонага маданиятли кишининг кириб, салом бериш ҳолатини кузатадиган бўлсак, эшикдан қаддини сал эгган, қадамларини майдалаган ҳолда, ўнг қўлини чап қўкси устига қўйиб, бошини эгиб, енгилгина таъзим билан «Ассалому алайкум» дейди. Бу ерда тасвирланган ҳар бир ҳолат мулоқот учун аҳамиятли, қўлни қорин устига қўйиш билан қўлни чап қўкрак усти ва ўнг қўкрак устига қўйиш ёки икки қўлни қўксига қўйишнинг ҳар бири мулоқот жараёни билан боғлиқдир. Тилшунос мулоқот жараёнининг мана шундай мураккаб серқирра бирлигидан ўзининг тадқиқ манбаи сифатида талаффуз этиши, ёзиши мумкин бўлган «Ассалому алайкум»ни ажратиб олди ва уни асрлар давомида ўнлаб жиҳатлардан тадқиқу таҳлил қилди. Тарихий тилшунослик бу бирликнинг тарихий таракқиёт ўзгаришларини, қиёсий тилшунослик турли тилларда унинг ҳолатини, системавий тилшунослик унинг парадигмаларини (қайси парадигмаларга кира олишини, ҳар бир парадигмада қандай бирликлар билан алоқадорлигини, парадигманинг бошқа аъзоларидан нима билан фарқланишини ва ҳоказоларни) ўрганди. Тилшуносликнинг бошқа тармоқлари шу тил бирлигининг бошқа жиҳатларини - «Ассалому алайкум»ни хилма-хил қирралардан ўрганди. Бу йўналишларнинг барчасида «Ассалому алайкум» мулоқот жараёнида ўлик (жонсиз) ҳодиса сифатида – сувдан ажратилган балиқ каби тадқиқу тавсиф этилган. Шунинг учун бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган тилшуносликда тил мулоқотнинг асосий воситаси деб қабул қилиниб келинган бўлса ҳам, мулоқотнинг мураккаб бирлиги яхлит ҳолда ҳеч бир фан томонидан ўрганилмай, унинг турли қирралари турли фанлар: тилшунослик, психология, этнография, физиология, этика-эстетика (фалсафа), графика, тасвирий санъат ва

томондан узиб олинди ва ночор – бутундан ажратилган бўлак, хонасидан чиқарилган кўз, танасидан айрилган кўл сифатида парчаланиб ўрганилди. Холбуки, тилшуносликда бу нутқни ўзига хос тушунилиши ва талқин этилиши билан узвий боғлиқ эди.

3. ЛИСОН ВА НУТҚ ФАРҚЛАНИШИ ЎРТАГА ҚЎЙГАН ЗИДДИЯТЛАР

Ф. де Соссюрнинг таълимоти билан боғлиқ бўлган структурализмнинг турли - функционал лингвистика (Прага тилшунослиги), глоссематика (Копенгаген тилшунослиги) ва бошқа оқимларининг умумийлиги шундаки, уларнинг барчаси нутқ фаолиятини икки бир-бирига қарама-қарши томонга – лисон (тил) ва нутқга - ажратади (28;22). Бундай фарқланиш, жумладан, Соссюрнинг лисон ва нутқ ҳақидаги қуйидаги фикрига таянади: «Тил ва нутқни фарқлар эканмиз, ижтимоий умумийликни шахсий хусусийликдан, мохиятни тасодифий ҳодисадан фарқлаймиз». Бевосита нутқ ҳақида галирар экан, Ф.Соссюр: «Нутқда ҳеч қандай умумийлик йўқ.» (33,57) ёки «Нутқ алоҳида бир шахснинг ихтиёри ва онгининг маҳсулидир» (33,52) деб алоҳида таъкидлайди.

Структурализм тилни мустақил бир система сифатида ўрганар экан, лисоний тизимни, лисоний имкониятларни ўрганишга кўп эътибор қаратди ва шу боис лисоншунослик кенг ривожланди. Нутқ лингвистикаси эса, лисоншунослик соясида қолди ва тилшуносларнинг асосий эътибори тилдаги системавий парадигматик муносабатларнинг ўрганилишига қаратилиб, нутқ лингвистикасига кам эътибор берилди. Бу структурализм асосчиси саналган Соссюрнинг ўзининг ҳам нутқ лингвистикасига мурожаат этмаганлиги билан узвий боғлиқ бўлса керак, чунки Соссюр ўқиган маърузаларнинг баёни саналган «Умумий тилшунослик курси»да ҳам нутқ лингвистикаси бўлими Соссюр томонидан ўқилган ёки ўқилмаганлиги ҳақида аниқ маълумот йўқ.

Структурализмнинг хилма-хил оқим ва мактаблари кенг ривожланиб, лисоншунослик «XX аср тилшунослиги», «замонавий тилшунослик» сифатида кенг оммалашгач, янгилик тарафдорлари Соссюр диққатидан четга қолган соҳага – нутқ лингвистикасига ҳам эътибор бера бошладилар. Шунда жуда кўп тилшунослар (чунончи, Атаян, Волошинов, Яровикова ва бошқалар) Соссюрнинг «нутқ соф хусусий, индивидуал нутқда ҳеч қандай умумийлик йўқ» деган фикрларига қарши чиқдилар ва ҳатто лисон~нутқ фарқланиши асоссиз эканини исботлашга интилдилар, яъни Соссюр энг муҳим деб билган лисон ва нутқ фарқланишини инкор этишга интилдилар. Бу инкорнинг ҳам ўзига хос асоси мавжуд эди. Бу асос шундан иборат эдики, алоҳида бир шахс мулоқот жараёнига киришар экан (фикрини, ҳис-туйғусини, муносабатини ёзма ёки сўзбеки шаклда баён этар экан),

унинг олдида *мақсад* туради. Бу мақсад сўзловчининг бошқалар уни тушуниши, англашидан иборатдир. Сўзловчи ва тингловчининг бири-бирини тушуниши ва англаши фақат улар учун умумий асос мавжуд бўлгандагина амалга ошиши мумкин. Шунинг учун лисон қанчалик ижтимоий, сўзловчи ва тингловчи учун умумий, мажбурий бўлса, нутқ ҳам улар учун шундай умумий, мажбурий ва ижтимоийдир. Аммо лисоний тизимда айни бир хил мазмун ва муносабатни ифодалашнинг юзлаб омиллари мавжуд. Сўзловчи эса мана шу имкониятлар хазиначидан бирини танлаш ва қўллаш эркинлигига эга. Лисон ва нутқни фарқлашни байроқ қилиб олган тадқиқотчиларнинг ва бу фарқланишни тўла инкор этадиган олимларнинг асосий хатоси шунда бўлдики, улар лисон ва нутққа нодиалектик ёндашиб, уларни бир-биридан узиб, ёки аксинча бир-бирига тенглаштириб қўйдилар. Бунинг гносеологик, методологик асоси эса, лисон ва нутқ каби икки ҳодисани инсоний тафаккурнинг махзани бўлган фалсафий диалектик таълимотдан узишдир. Нодиалектик ёндашиш эса истасак-истамасак фетишизмга, яъни ўзаро боғлиқ бўлган томонларни бир-биридан узишга, уларнинг гоҳ у гоҳ бу томонини мутлақлаштиришга олиб келади.

Лисон ва нутқ моҳиятан яхлит бутунлик бўлган нутқ фаолиятининг икки томонидир ва уларни бир-биридан узиш асло мумкин эмас. Уларга диалектик фалсафанинг, бир томондан, умумийлик, моҳият, имконият, сабаб, зарурият, мажбурият (УМИСМ), иккинчи томондан, - яккалик (алоҳидалик) хусусийлик, ҳодиса, воқелик, оқибат, тасодиф, эркинлик (ЯХВОЭ) каби категориялари орасидаги муносабатлар нуқтаи назаридангина ёндашиш мумкин. Бунда яккалик - умумийликнинг, ҳодиса - моҳиятнинг, воқелик - имкониятнинг, оқибат - сабабнинг, тасодиф - заруратнинг, эркинлик - мажбуриятнинг юзага чиқиши, воқеланиши, моддий шаклда бевосита кузатишда берилган кўринишидир. Шунинг учун ҳар бир яккалик бевосита кузатишда берилмаган, идрокий усул билан очиладиган, ақл билан илғаб олинадиган умумийликнинг, ҳар бир ҳодиса – шундай моҳиятнинг, воқелик – имкониятнинг, оқибат эса сабабнинг, тасодиф заруратнинг, эркинлик мажбуриятнинг – умуман ҳар бир ЯХВО ўзи алоқадор бўлган бир УМИСнинг тажаллиси эканлигини /6;39:/ ҳеч қачон эсдан чиқармаслигимиз керак. Чунончи, «Нигора» исмли қиз яккаликми ёки умумийликми? Бу саволга қатъий жавоб бериш мумкин эмас. «Нигора», албатта, яккалик. Лекин у аёлнинг бир намунаси дир. Аёлликка хос зотий белгилар, яъни аёлларнинг аёллигини белгилловчи хусусиятларнинг барчаси (аёлнинг

онтологик белгилари) «Нигора»да, мужассамланган бўлади. Умумийликни (аёлнинг онтологик хусусиятларини) муайян бир «Нигора»дан узган ҳолда мустақил равишда ўрганиш мумкин. Аммо «Нигора»нинг тенгдошлари бўлган Азиза-ю Карима-ю, Мукаррамалардан ажратган ҳолда ўрганиш мумкин эмас; якка «Нигора» якка «Азиза»дан узилиши мумкин, лекин «Нигора»симонлардан узилиши мумкин эмас. Соссюр лингвистикаси ва унинг оппонентлари қарашларида ЯХВО табиатли нутқ бевосита кузатишда берилмаган (яъни УМИС табиатли) лисондан, ва аксинча, лисон нутқдан узиб, ҳар бири ўзича мутлақлаштириб ўрганилди.

Бундай ҳолат умуман фаннинг тараққиётида зарурий бир босқичдир. Диалектикада исталган тадқиқ манбаи серқирра – хилма-хил томонлар бутунлиги сифатида талқин қилинади. Тадқиқ жараёнида манбанинг барча қирраларини бирданига қамраб олиш мумкин эмас. Шунинг учун тадқиқотчи манбанинг маълум бир қиррасини тадқиқ этар экан, унинг бошқа қирраларидан маълум даражада беихтиёр чекинишга мажбур бўлади. Лекин у ўрганаётган қиррасини мутлақлаштириши мумкин эмас: истаган турдаги мутлақлаштириш фетишизмга олиб келади. Структурализм нутқ жараёнининг лисоний томонини мутлақлаштирди, уни озиклантирган, мавжудлигини таъминлаган нутқдан узди, натижада лисоншунослик маълум тараққиёт босқичига кўтарилди, лекин нутқдан ажратилганлиги боис инқирозга учради: фанда инқилобий ҳолат юзага келди – имманент (фаолият, замон, макон, шароитлардан, ранг-баранг алоқадорликлардан узилган) лисоний тизимни тизим сифатида, борлиқнинг бир бўлаги сифатида, мустақил бир мавжудлик сифатида ўрганишдан бу тизимни фаолиятда, янаша шароитида кўришга жиддий қизиқиш бошланди.

4. ФАОЛИЯТ ТАМОЙИЛИНИНГ ЛИНГВИСТИКАГА КИРИТИЛИШИ ВА МУЛОҚОТ ТИЗИМИ ҲАҚИДАГИ ФАН

Юқорида кўриб ўтганимиздек, структур тилшунослик, қиёсий-тарихий тилшунослик ва ёш грамматикачилар тилга систем ёндашиб, лингвистиканинг тадқиқ объектини *фаолият* деб баҳолаганлар. Инсоний фаолиятни яратиш бунёдкорлигидан ажратган, узган ҳолатда у ёки бу турдаги бирликларни, уларнинг таркибий қисмларини

тавсифий, тарихий, қиёсий, структур, типологик ва ҳоказо томонлама таҳлил ва тадқиқ этиш билан шуғулланганлар. Ваҳоланки, тилнинг воқеланиши «Воситаи робитаи оламиён» (А.Ўтар) функциясини бажариши билан инсоний нутқий фаолиятни ўзида акс эттириши керак.

Тилнинг воқеланиши фаолият жараёни эканлиги фанимизда Арасту давридан бошлаб ҳозирги кунгача ҳеч бир тилшунос томонидан инкор этилмади (7;12,4-5), лекин яқин давргача юқорида айтиб ўтганимиздек, тилшуносликнинг барча оқим ва йўналишлари фаолият маҳсулини, ҳатто диалектологик тавсифларда ҳам тавсифу таҳлил этиш билан банд эдилар. Тўғри, психологлар, психолингвистлар нутқнинг пайдо бўлиши, унинг юзага чиқиш жараёнида психик хусусиятларига кўп эътибор қаратган бўлсалар-да, улар ҳам нутқ жараёнининг ўзини эмас, нутқнинг пайдо бўлиши, лисоний имкониятнинг нутқ шаклида воқеланишини психофизиологик жиҳатдан тадқиқ этиш билан чекландилар (10;17). Шундай қилиб, тилшунослар нутқни инсон онгининг маҳсули сифатида, психологлар бу маҳсулнинг руҳий физиологик томонлари билан шуғулланиб келганлар, барча тилшунослар яқдиллик билан тан олган нутқий фаолиятнинг ўзи четда қолиб келаверди.

Нутқни жараён сифатида ўрганиш фақат мулоқот – сўзловчи ва тингловчи орасида ўзаро дискурс (фикр алмаштириш), саволга яраша жавоб бериш ҳолатидагина тадқиқ этилиши мумкин. Шу боис ХХ асрнинг охирларида тилшуносликнинг янги бир тармоғи - дискурсология нутқий мулоқотни тадқиқ этувчи фан сифатида шаклланди.

Ишимизнинг бошида айтиб ўтганимиздек, нутқий мулоқот ўнлаб этник (миллий), этнографик, ижтимоий, тарихий, этик-эстетик, фалсафий – маданий ва жумладан, бир таркибий қисм сифатида соф лингвистик (лисоний)-омилларнинг мураккаб системасидир. Инсоний фаолиятнинг бошқа турлари ҳам (чунончи, кийиниш, ишлаш, ўқиш, ўрганиш, яратиш ва ҳоказолар) мана шундай кўп таркибли системалардан иборат. Инсоннинг фаол шахс (қомогенс) сифатидаги серқирра фаолиятини ўрганувчи фан ҳозирги кунда *культрология* деб номланмоқда. *Дискурсология* каби мураккаб бутунлик мана шу *культрология*нинг бир тармоғи сифатида қаралади.

Мулоқот, жумладан нутқий мулоқот инсон фаолиятининг маҳсули экан, фаолиятнинг ўзи нима? деган савол туғилиши табиий. Мана шу жараён психология ва фалсафанинг жуда чигал муаммеларидан биридир. Инсоний фаолиятда субъектив, яъни инсон

унун объектив – инсондан ташқарида бўлган борлик учун хос томонларни ажратиш, бир-биридан фарқлаш фаолият жараёнида субъективлик саналади. Субъективлик ва объективликнинг ўзаро уйғунлашувини ўрганиш масаласида файласуфлар, руҳшунослар ва тилшунослар хилма-хил нуктаи назарда турадилар. Ҳар бир фанда бу масалага дахлдор фикр ва ёндашувлар ўнлаб мактаб, йўналишларни юзага келтирган. Ҳақиқатдан ҳам, инсоний фаолият, яъни истаган турдаги иш кимнингдир алоҳида хусусий махсулидир. У катта бир жамоа томонидан амалга оширилса, алоҳида шахсларнинг ҳаракати самараси саналади. Бундан хулоса қилиш мумкинки, инсоний фаолият моҳиятан субъективдир. Фаолият алоҳида индивидлар томонидан амалга оширилса-да, бу фаолият бошқа бир индивидлар томонидан ўқилади, баҳоланади ва унда шахсий муносабат туйғулари уйғонади. Агар ўзга индивид фаолияти, баҳоловчи индивид учун ҳам хос бўлса, фаолиятининг ўқилиши, баҳоланиши шу фаолиятга муносабат туйғусининг шаклланиши билан боғлиқ бўлиб қолади.

Демак, икки ид оралиғидаги бу ҳолат фаолиятининг ўзи соф субъектив эмас, балки объектив табиатлигидан дарак беради. Шунинг учун инсоний фаолиятда, жумладан, нутқ фаолиятида ҳар иккала томон, объективлик (видлардан ташқарида, уларга боғлиқ бўлмаган борлиқ) ва субъективлик (алоҳида шахс билан боғлиқ бўлган томон хусусият уйғунликда бўлади)да уйғунлашади. Бир томондан, нутқ фаолияти алоҳида шахс томонидан амалга оширилганлиги сабабли, моҳиятан субъектив, иккинчи томондан, бу фаолият бошқа шахс томонидан ўқилганлиги, баҳоланганлиги сабабли объективдир. Индивид фаолияти фақат шу дга хос бўлиб, ундан ташқари бошқа индивидларда мутлақо учрамайдиган ҳодиса бўлмаганлиги сабабли, бу фаолият субъектив эмас, объективдир. Моҳиятан объектив бўлган фаолият элементлари маълум бир шахс томонидан маълум бир бутунликда фаолият сифатида юзага чиқиши эса субъективликдир. Шунинг учун нутқий фаолиятда бирор таркибий қисм йўқки, у моҳиятан объектив бўлмаса, аммо мана шу объектив таркибий қисмлар комбинацияси бир киши, бир фаолият предмети сифатида воқеланиши субъектив томон эканлигини унутмаслигимиз керак.

Нутқ фаолияти инсонда табиий қобилятми ёки ижтимоийми? Жамиятда ҳосил қилинган кўникма, малака, хислат ва хусусият деган жиҳатлар ҳам мулоқотшуносликнинг чигал ва айни замонда асосий масалаларидан саналади. Нутқда объективлик ва субъективликни узил-кесил фарқлаш мумкин эмас. Нутқий фаолият объектив ҳодисамми? Субъективми? Саволга қатъий жавоб бўлмаганид, бу

масалалага ҳам диалектик ёндашишимизга тўғри келади. Нутқий фаолият генетик, (лисоний, авлоддан-авлодга ўтувчи) нутқий қобилиятга эга бўлган мавжудотнинг инсоний жамиятда ривожланиш самарасидан пайдо бўлади. Бу ҳодисани қайси жиҳатлари биландир ўсимлик, серҳосил ер ва соғлом уруғга қиёслаш мумкин. Масалан, уруғ – генетик, табиий (илоҳий) нутқий қобилиятга ўхшатилса, серҳосил ер – инсоний жамиятга, ўсимлик эса – нутқ фаолиятига қиёсланади. Шунга кўра бу ҳодисани, инсоний нутқий фаолиятни, генетик одамга онтологик табиий илоҳий равишда мужассамланган биофизиопсихологик қобилиятнинг ижтимоий тараққиёти самараси сифатида баҳолаш мумкин. Нутқнинг, мулоқот жараёнининг серкомпонентлиги мана шу асосий сабаб ва онтологик асос билан белгиланади.

Ҳар қандай фаолият ўзининг амалий қиммати билан аҳамиятлидир. Нутқий фаолият бўлганлиги учун мулоқот нутқи сараси ҳам нутқнинг таъсирчанлиги билан белгиланади. Нутқ таъсирчанлиги деганда нимани тушуниш лозим? Мумтозларимиз азал-азалдан нутқ сўзловчини тингловчиларга таништирувчи асосий омил эканлигини айтиб ўтганлар. Туркий қомусий асарлардан бирида, жумладан, Юсуф Хос Хожиб асарининг «Сўзлаш авломи гапиришми» деб номланган махсус бобида: «Киши сўзламаса, унинг ўзлигини ҳеч ким ҳам таниёлмас эди» деган ғояни илгари суради, шунинг учун мулоқот жараёнида сўзловчи (дискурс назариясида бу *коммуникатор* деб аталади) тингловчига (*адресат*) ўз нутқи ёки мулоқот жараёни орқали ўзини танитади. Мулоқот жараёнидан, албатта, улар маълум мақсадни кўзлайдилар. Сўзловчи ва тингловчиларнинг (коммуникантлар) бир-бирларига ўзларини танитишлари, мақсадларини юзага чиқаришлари даражаси мулоқот жараёнининг амалий самарасидир. Унинг самарадорлиги амалий, прагматик қиймати эса аҳамиятли саналишини унутмаслигимиз лозим. Шунинг учун навбатдаги бандда мулоқот тизимини прагматик нуқтаи назардан баҳолашнинг айрим масалалари устида тўхталишга жазм қилдик.

5. НУТҚИЙ МУЛОҚОТ ТИЗИМИГА ПРАГМАТИК ЁНДАШИШ

Юқорида айтиб ўтганимиздек, прагматика (амалиёттадбик)ни фаолиятнинг самарасига кўра баҳолаш бозор иқтисодиётнинг асосий қонуни ва меъёридир. XX асрнинг 50- йилларидан кейин тилшуносликка прагматик ёндашиш кенг тус олди. Прагматика [35,389-390] - прагматик лингвистика, прагмалингвистика, прагмафонология, прагмафонетика, прагмаграмматика, прагмасинтаксис каби янги тушунча-атамалар, бу тушунча-атамалар остида эса тил ҳодисаларига янгича ёндашиш, уларни янгича талқин қилиш билан боғлиқ бўлган янги тушунчалар ва таҳлил усуллари кенг оммалашди.

Прагматиканинг (прагмалингвистика ва ҳ.к.) тилшуносликка муносабати ҳақида фанда хилма-хил қарашлар мавжуд. Айрим тилшунослар, чунончи, В.Дресслер «Прагматика тилшуносликка алоқадор эмас» деб ёзади (8,4). Лекин прагматикани тилшуносликдан батамом узадиган олимлар санокли. Уларнинг кўпчилиги прагматикага тилшуносликнинг бир оқими, йўналиш мактаби – серқирра тил ва нутқ жараёнларининг алоҳида бир қиррасини ўрганишга ва тавсиф этишга ихтисослашган деб билади. Прагматикани тилшуносликнинг бир соҳаси деб талқин қилувчи олимлар ҳам «прагматика нима? Унинг тадқиқ манбаи нимадан иборат? У серқирра нутқ фаолиятининг қайси жиҳатларини ўрганади?» деган саволларга турлича жавоб берадилар. Айрим тилшунослар прагматикани лисоний воситаларининг қўлланилишида, матндаги муносабатларга боғлиқ равишда ўрганувчи фан деб ҳисобласалар(5; 9;), бошқалар уни кўзлаган мақсадни қўлга киритиш учун лисоний воситалардан фойдаланиш усуллари деб тушунадилар /13;14;/ Бундан ташқари, прагматиканинг семантик информацион талқини ҳам мавжуд бўлиб, унда прагматиканинг тадқиқ манбаи алоқа – аралашув жараёнининг амалий натижаси, мақсади ва унинг амалий самарасидадир /26;36,17;/ деб баҳолайдилар. Қандай бўлмасин, прагматика юқорида санаб ўтилган ҳар уч талқинга кўра, у нутқ жараёни билан узвий боғлиқ ҳолда кўрилади ва тилшунослик фанига бевосита алоқадор ҳисобланади. *Прагматика* тилшуносликнинг (лисонушунослик ва нутқшунослик фарқланиши нуқтаи назаридан нутқшуносликни) бир тармоғи, аниқроқ қилиб айтганда, нутқ бирликларининг нутқ жараёнида бошқа нолисоний воситалар билан

. биргаликда қўллашишни, унинг самарадорлигини ўрганувчи фан тармоғи, оқимидир.

Нутқ жараёни, инсоннинг нутқий фаолияти унинг ранг-баранг (чунончи: рухий, физиологик, ижтимоий, маънавий, маданий ва ҳ.к.) ижтимоий ва табиий фаолияти бўлганлиги сабабли, прагматикада нутқий фаолият инсоний фаолиятнинг қолган ўнлаб қирралари билан боғлиқликда ўрганилади. Шунинг учун структур (систем) тилшунослик тил тизимини, тил системасини ўрганса, прагматика дискурс (мулоқот, ўзаро-фикр алмашув, коммуникация, алоқа-аралашув, сўзлашув) тизимини ўрганади. Ҳудудий қилиб айтганда, нутқий мулоқотни яхлит бир тизим сифатида – бу жараённинг барча лисоний ва нолисоний омилларининг билан узвий боғлиқликда, ҳамкорликда ўрганувчи фандир. Шунинг ўзи прагматика нутқ ва ахлоқий, инсоний ҳатти-ҳаракат, рухий фаолият билан боғлиқ бўлган ўнлаб фанларнинг кесишиши нуктасида туришидан дарак бермоқда.

Прагматика структур тилшунослик, стилистика, нутқ маданияти, поэтика ва лингвопоэтика, психолингвистика, этика ва эстетика каби фанлар билан, умуман инсоннинг онгли ва онгсиз маданий ва табиий ҳатти-ҳаракати билан боғлиқ бўлган, *культурология* умумий номи билан бирлашадиган фанларнинг барчаси билан яқин алоқада бўлади. Аммо уларнинг бирортаси прагматиканинг ўрнини тўла-тўқис боса олмайди. Нутқ жараёни (коммуникацияга, сўзлашув ходисасига – дискурсга)га тизим сифатида ёндашиш прагматиканинг асосий тадқиқ манбаи ва усулидир, олган барча фанлар (тилшунослик, адабиётшунослик, социология, психология, этика-эстетика ва бошқалар) бу тизимнинг алоҳида-алоҳида олинган таркибий қисмлари бўлган элементларни ш тизимдан ажратиб, ушбу ажратиб олган нарсасини (элементини) ўхшашлик (бир хил мавқеда қўллай олиш) тамойили асосида парадигмаларига бирлаштириб таҳлил қилади. Шу усул билан дискурслар жараёнида қўлланиладиган лисоний воситалар мажмуасидан лисоний парадигмалар, имо-ишораларнинг ижтимоий-ахлоқий қийматлари асосида этик-эстетик парадигмалар, нутқ ҳолатнинг рухий томонлари ва уларнинг қийматларига, таяниб психологик парадигмаларкаби хилма-хил фанлар ўрганадиган сиралар тузилади. Нутқ жараёнида турли фанлар томонидан ўрганиладиган бу парадигмалардан нутқ шароити учун зарур бўлган «ғиштчалар, қурилиш материали» лари танланади ва битта парадигмага, мулоқот тизимига бирлаштирилади. *Прагматика* шундай турли тизимларга мансуб бўлган инсоний фаолиятнинг бир кўриниши бўлган дискурсда

мана шу элементларнинг (ғиштчаларнинг) бир бутунлиги, бир микросистема сифатида воқеланишини ўрганади.

6. НУТҚИЙ МУЛОҚОТ. УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Мулоқот, яъни одамларнинг бир-бири билан алоқа – аралашуви, бир қарашда оддий бир нарсасдек кўринади. Лекин М.С. Каганининг 1988 йил Москва нашр этилган «Мулоқот олами» рисоласини /11;/, А.Ф.Лосевнинг 1982 йилда Москва Давлат университети нашриётидан чиқарилган ва шу муаммога бағишланган тахминан 500 бетлик монографиясини /22;/, Э.Бенвенист, А.А. Леонтьев, Б.Ф.Ломов, ўнлаб жамиятшунос, файласуфларнинг, психологларнинг, атамашуносларнинг мулоқот масаласига бағишланган жилд-жилд тадқиқотларини /2;18;21;/, муаммога бағишланган юзлаб мақолаларнинг мавжудлигини назарда тутсақ, инсоний фаолиятларнинг муҳим кўринишларидан бири бўлган мулоқотнинг қанчалик мураккаб ижтимоий жараён эканлиги ҳақида тасаввур қилиш мумкин. Шунинг учун мулоқот тушунчаси илмий адабиётларда хилма-хил таҳлил ва тавсиф этилади. Булар ичида энг кўп тарқалгани – мулоқотни коммуникатив фаолият билан тенглаштириб, уни беҳад соддалаштиришдир /20,65;/. Бундай бирлашувда мулоқот нутқи (лисоний имкониятларнинг у ёки бу моддий шаклда воқеланиши) тенглашиди. Мулоқот ўзининг мураккаб этно-социопсихофизиологик ва ҳоказо таркибий қисмларидан узилган ҳолда талқин қилинди. Шунинг учун кўпчилик олимлар фикр алмашиш, ахборот бериш, ахборот олиш – информацион қисмини мулоқотнинг атиги бир таркибий жиҳатлари сифатида қараб, мулоқотнинг ўзини инсоний фаолиятнинг бир элементи (микросистемаси\подсистемаси\системачаси) деб талқин қиладилар ва унинг мураккаблигини таъкидлайдилар. Фалсафий нуқтаи назардан мулоқотга қуйидагича таъриф берадилар: «Мулоқот - ижтимоий субъектлар (шахсларнинг), синфлар, гуруҳлар ва тоифаларнинг фаолияти, ахборотлари, қизиқишлари, қобилиятлари, билим, кўникма ҳамда малакалари билан ўзаро алмашинуви ва бир-бирларига таъсири жараёни»дир /35: (Ф147 сифатида таърифланади.

Мулоқотнинг муҳим томонларидан яна бири, мулоқот иштирокчиларининг бир-бирига таъсиридир. Мулоқотнинг фаоллиги ҳам мана шунда кўринади ва мулоқотга киришувчи шахс ўзлигини

намоён қила олади. Бу эса мулоқотнинг фаолият тури эканлигини яна бир қарра исботлайди.

Шарқ адабиётида мулоқот жараёни хусусида сўзловчи ҳам, тингловчи ҳам ўзлигини – савиясини, маданиятини, билимини ва ҳатто динини, мафкура-ю, ижтимоий мансублигини намоён қилиши ҳақида Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Алишер Навоий, Низомий, Рудакий, ибн Рушд, ибн Араби, каби юзлаб адиблар беҳад қимматли фикрлар баён қилганлари фикримиз далилидир. Жумладан, «Қутадғу билиг»нинг Кунтуғди подшо (Илиғ) ва Ойтўлди вазир (Ҳожиб) орасидаги мунозалардан бири – мулоқот маданияти – сўзлаш, тинглаш, сўраш\жавоб бериш маданиятига бағишланган. Масалан:

Уқувга, билимга тилмоч – бу тил,
Кишини рўшноликка чиқарган равон тил деб билгин.
Кишини тил эъзозлайди, киши у туфайли бахтга эришади,
Кишини тил қадрсиз қилади, эр бошини ёради.
Тил ҳовлида (яъни қафасда) ётган арслон кабидир.
Эй, қафасдаги (маккор) ваҳший бошингни ейди.
Тили туфайли озор топган киши нима дейди, эшит,
Бу сўзга амал қилгин, ўз фойдангга ишлат:
Тил мени жуда кўп кулфатларга солади,
(У) бошимни кесмасин, (мен) тилимни кесайин.
Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин,
Тилингдан яроғсиз сўзингни чиқарма.
Билиб сўзласа, сўз донолик саналади,
Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди / 24,128; /.

Мулоқот - ўзлигини намоён қилиш ва ижтимоий амалий фаолият. У ижтимоий таъсир ўтказишнинг асосий шакли сифатида жамиятда алоҳида аҳамиятга эгадир. Баъзан бу тамойилнинг ўзи мулоқот билан тенглашади. Бундай тенглашишнинг асоси Муаллими аввал Арастуга бориб тақалади. У инсонни ижтимоий, яъни жамиятда инсонлар орасидаги мулоқот орасида шаклланган жонзот деб таърифлайди. Айрим ҳолларда жамиятнинг ўзи мулоқот маҳсули сифатида талқин этилади. Ижтимоий муносабатлар билан мулоқот жараёнини УМИС\ЯХВО диалектик муносабатида талқин этиш тўғри йўлдир. Ижтимоий муносабатлар УМИС мавқеида бўлса, мулоқот уларнинг ранг-баранг воқеланишларидан бирида - ЯХВО мавқеида бўлади. Шундай қилиб, мулоқотга **шахснинг ижтимоий бирлик**

сифатида ўзликни намоён қилишнинг бир шакли сифатида қараш лозим.

7. НУТҚИЙ МУЛОҚОТ ХУСУСИДА

Мулоқотни жамият аъзоларининг ўзаро алоқа-аралашувисиз ва уларнинг бир-бирига таъсирини фикр алмаштириш (ахборот бериш ва ахборот олиш)сиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Шу сабабли «Нутқий мулоқот» деган тушунча ортиқчадай туюлади. Мулоқотнинг таркибий қисмида нутқ, фикр алмашиш, ахборот бериш мужассамлашган. Лекин нутқий мулоқот (русча: «речевое общение», инглизча: «дискурс») прагматикада кенг тарқалган атамалардан биридир. Бу нутқ атамасининг кенг тарқалган ҳам лингвистик, ҳам нолингвистик маъносидир. Фикр баён қилиш жараёни, лисоний имкониятларнинг ёзма ёки оғзаки шакли моддий воқеланиш маъноси билан боғлиқ. Шунга кўра лисоний воситаларнинг моддий шаклда воқеланмаган мулоқот турлари нутқсиз мулоқот деб баҳоланади. Чунончи, «Баҳорнинг ўн етти лаҳзаси» кинофильмида Берлиндаги «Эсефан» қаҳвахонасида совет разведкачиси Штирлитснинг - уни кўриш учун келган хотини билан сўзсиз – қаҳвахонада тасодифан бирга ўтирган кимсалар сифатидаги мулоқоти, учрашуви бунга мисол бўла олади. Бу мулоқот Штирлитс учун ҳам, унинг хотини учун ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган учрашув эди. Бу учрашув ҳар иккала томоннинг соғсаломат, бир-бирини соғиниб кўмсаётганлиги ҳақида ахборот беради. Дарҳақиқат, бу ахборот сўзсиз- лисоний воситаларсиз берилган қабул қилинган мулоқот эди.

«Мулоқот» атамаси кўп ҳоларда вербал, яъни сўз, лисоний воситалар орқали ва новербал, сўзсиз, нолисоний воситалар (имотишора, ҳар-хил белги, нишона, рамз, символлар) орқали ахборот бериш ва бир-бирининг таъсирига кўра **вербал ёки новербал мулоқот** сифатида тасниф қилинади.

Нутқий мулоқот деганда - мулоқот жараёнида лисоний ва нолисоний воситаларнинг биргаликда, ҳамкорликда ишлатилиши тушунилади. Бу нутқий мулоқотнинг энг биринчи ўзига хослигидир. Чунончи, «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотуху» вербал иборасини қўллаган шахс, албатта, шу вербал формулага мос маънавий-маданий савияга тегишли ёшга, насл-насабга, кийим-бошга эга бўлиши билан бирга, бу иборани махсус имо-ишоралар билан ҳамкорликда ва махсус тингловчиларга нисбатангина қўллай олади. Масалан:

Шайх сўрига чиқиб, меҳмонларни икки ёнига ўтқазгач, бошланглар, деб ишорат этди. Жарчилар югуршиб, ахийлар оқсоқоли ёнига келишди: бирининг қўлида бир коса сув, бирининг қўлида чарм туздон бор эди. Оқсоқол сувга туз солиб, косани баланд кўтарди:

-Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотуху!

-Ваалейкум ассалом! – жавоб берди шайх / 30,159/.

Бу нутқий фаолият лисоний, этик, эстетик, миллий, маънавий-маданий, ижтимоий, каузал (сабаб, оқибат, мақсад) ва хоказо омиллар мажмуаси билан узвий боғлиқ. Лекин нутқий мулоқотнинг хусусий прагматик атамасини талаб қиладиган асос фақат шугина эмас, нутқий мулоқот семиотик тизимлардан фойдаланишнинг ўзига хос тури бўлганлиги билан ажралиб турганлиги бу хусусият, белгининг (ишора, рамз ва ҳ.к.) лисоний тизимда ва нутқий фаолиятда ўзига хослиги билан боғлиқдир. Бу хусусият нимада? Маълумки, тил қурилишига кўра семиотик системадир/32,95;/. Лекин лисоний семиотик система бошқа системалардан жиддий фарқ қилади /32;33;/. Бу фарқлардан асосийси сифатида уч хусусиятни олимлар яқдиллик билан кўрсатадилар. Булар қуйидагилар:

1. Тил қолган барча ижтимоий соҳавий семиотик системалар учун асос бўла олади. Шунинг учун уларни бемалол алмаштирадиган ижтимоий семиотик система дейиш мумкин.

2. Тилда бошқа барча семиотик системалардан фарқли ўлароқ белгида ифодаловчи ва ифодаланмиш орасидаги боғланиш ассиметрик дуализм табиатлидир. Бир шакл \ ифодаловчи бир неча мазмун\ ифодаланмиш \ билан алоқадор бўлиши билан бирга, бир хил мазмун/ ифодаланмиш, ҳар хил шакл\ифодаланмиш билан боғлиқ бўлиши мумкин (цв/15;/.

3. Тил белгилари ўз-ўзидан ривожланиш хусусиятига эга.

Тил рамзлари учун онтологик (табиатан) хос бўлган бу хусусиятлар нутқий фаолият учун хос бўлмайди. Айрим тадқиқотчилар «Мулоқотда белги бўлмайди» /29,12-18;/ деб мулоқот жараёнини жумладан, нутқий мулоқотни семиотик тизимдан четга чиқарадилар. Ҳақиқатан ҳам нутқий мулоқотда лисоний белгиларда ижтимоийлик, маълум даражада сўнган бўлади. Мулоқотда бўлган шахслар умумижтимоий рамзларни тушуниб олишга шартлашган бўлишлари мумкин. Бу хусусият, асосан, арго ва жарголарда, терминларда ёрқин намоён бўлади /23;34;37;/. Масалан:

Хужра эшиги тақиллаши билан Махсум сўздан тўхтади.

- *Хўш!* - деди Ҳайит эшикка қараб. Бу Бухоро мадрасалари истилоҳича «Марҳамат, кираверинг» деган гап эди. Аммо тақиллатувчи бу сўзнинг маъносини тушунмаган бўлса керак, эпикни очмасдан такрор тақиллатди.

- Марҳамат, кираверинг!-деди хужра эгаси / 1,149/

Асарда *хўш, марҳамат, кираверинг* каби жаргонларнинг антоними ҳам қўлланилган:

Ош ейилиб бўлгач хужра эшиги тақиллади.

- Рухсат йўқ, *парҳез!*- деди Бўри.

- Мен мадраса сўфиси, — деди тақиллатган киши,- мадраса дарвозаси олдига бир дохунда келиб, Исомиддин махсумни сўрапти, ўшани олиб келдим.

- *Хўш*, дохундани қолдир. *Ўзинг* қайтиб кет! Рухсат йўқ, *парҳез!* —деди яна Ҳайит /1,160/.

Мадраса одати бўйича хужра эшигини тақиллатган киши қабул қилинмаса «парҳез» сўзи билан жавоб берилар эди (парҳез сўзининг асл маъноси турли овқат емаслик). Агар у киши қабул қилинса, «*хўш*» овози.

Эшитилса-да, эшикни яна тақиллатиш мадрасадаги ана шу жаргон сўзнинг маъносини тушунмаслик билан боғлиқ.

Нуткий мулоқот (НМ)да рамзнинг рамзлилиги ҳам анчагина шартлидир. У маълум бир жамият учун тайёрлиги, мажбурийлиги ва умумийлигини юқорида кўриб ўтган мисолдагидек маълум даражада йўқотган бўлиши ҳам мумкин, ёйинки, бошқача мазмун-моҳият касб этган бўлиши ҳам мумкин.

Иккинчи томондан тил рамзлари учун онтологик хос бўлган шакл ва мазмун номутаносиблиги НМда мутлақо йўл қўйилмас ҳодисадир. Мулоқотда ҳар бир белги (хоҳ лисоний, хоҳ нолисоний бўлсин) шакл ва мазмунда ассиметрик эмас, семитрик боғланган бўлади. Битта шакл аниқ ҳолатда битта мазмунни ифодалайди ва бир мазмун фақат битта мулоқот тизимидагина қўлланиши мумкин. Чунончи, сочи ўстирилган, қора кўзойнак таққан, гулдор кўйлакли, жинси шим, кроссовка кийган йигитнинг қўлининг кафтини очиб, елкасидан баланд кўтариб, «Ассалому алейкум!» лисоний иборасини ишлатиши мутлақо мумкин эмас. Бу тизимда бу иборанинг парадигматик аъзолари «Привет!», «Салют!» кабилардир. Саломлашишни ифодаловчи лисоний парадигмада:

Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотуху!

Ассалому алайкум!

Ассалом!

Салом!
Хелло!
Привет!
Салют!.....

кабилар турли мавкеида туради ва улар саломлашиш ҳодисасининг лисоний ифодаси бўлиб хизмат қилади. Бу сирада лисоний рамзларнинг шакл ва мазмун номутаносиблигининг ёрқин ифодасини кўрамиз. Лекин этно-социо-ситуатив белгиланган мулоқот жараёнида бу парадигма аъзоларидан истаган бирини танлашга ҳеч қандай имкон йўқ. Мулоқот жараёнида, аниқ мулоқот тизимида улардан биттасигина кела олади, холос. НМда қўлланиладиган лисоний рамзлар кўпмаънолиликдан, (полисемия ва омонимиядан) кўпшакллиликдан, синонимиядан холи бўлади.

3. Лисоний рамзларнинг тараққиёти, ўзгариши ва унинг нутқ шароитига хос эмаслиги ҳақида шуни айтиш зарурки, тилшуносларнинг яқдил фикрларича, бу ҳодиса:

а) рамзларда шакл ва мазмун асимметрияси;

б) анча узоқ муддат, маълум бир давр давомида жамият аъзолари учун тайёр, умумий ва мажбурий эканлиги каби ҳодисалар билан боғлиқдир. Буларнинг биринчиси ҳақида юқорида фикр юритдик. Иккинчиси ҳақида шуни айтишимиз кифояки НМ оний ҳодиса бўлгани учун замон компонентиға эға эмас. НМда лисоний рамз тараққиётдан узилган ҳолда (шаклда) қўлланилади.

улоқот иштирокчилари учунгина умумийлик, шакл ва мазмун симметрияси, турғунлик ва барқарорлик НМ да қўлланилган лисоний бирликларнинг ўзига хос томонларидир. Нутқий қўлланилишда бу жиҳати билан лисоний рамзлар тилдан бошқа иккиламчи ижтимоий-семиотик системалар бирликларига ўхшаб кетади.

НМ жараёнида лисоний рамзлар лисон учун хос бўлган лисоний ўзига хосликларни чеклаб, бошқа иккиламчи ижтимоий сунъий семиотик системалар - соф семиотик система белгилари хусусиятиға эға бўлади. Том маънода ҳақиқий белги маъно, моҳиятини кашф этади. Мулоқот жараёнида мулоқотнинг бошқа компонентлари чунончи, кийиниш, тана аъзоларининг ҳаракат-ҳолати, имо-ишора билан бир қаторда лисоний рамзлар ҳам соф рамз сифатида қўлланилади. Мулоқот жараёни учун бошқа компонентларға нисбатан «кийиниш тили», «имо-ишора тили», «эстетика тили», «кўргазмалилик тили» иборалари билан бирға «тилнинг тили» ҳам тенг ҳуқуқли компонент сифатида ишлатилади. НМда лисоний рамзлар қўлланишининг ўзига хослиги ҳам ана шундадир. НМ тизим таркиби

унинг қисмлари орасидаги муносабат (яъни мулоқот нутқи парадигмаси) лисоний парадигмадан тамоман фарқ қилади. Буни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

ПАРАДИГМАЛАР

Мулоқот парадигмаси		
<i>Лисоний парадигма</i>	<i>Лисоний парадигмадан танланган бирлик</i>	<i>Нолисоний парадигмалардан олинган бирликлар</i>
Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотуҳу	Ҳ е л л о	Ёши: 18-25
Ассалому алайкум		Кийиниши: тўлик европача
Ассалом!		Қомат: тик
Салом!		Бош: орқага ташланган
Привет!		Қўл ҳаракати: ўзига хос
Салют!...		Тингловчилар: ёшлар, тенгдошлари
Ҳелло		Қўлланиш ўрни: норасмий ўрин

П А Р А Д И Г М А Л А Р

Мулоқот парадигмаси		
Лисоний парадигма	Лисоний парадигмадан танланган бирлик	Нолисоний парадигмалардан олинган бирликлар
Ассалому алайкум Ассалом! Салом! Привет! Салют!..... Хелло Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотуху	Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотуху	Ёши: 40-50 Кийиниши: тўлиқ миллий Қомат: букилаган Бош: эгик Қўл ҳаракати: ўнг ва чап қўллар кўкрак устига устма-уст қўйилган Тингловчилар: катталар, тенгдошлари Қўлланиш ўрни: нейтрал

8. НУТҚИЙ МУЛОҚОТНИНГ МОДЕЛИ

Инсон онгли фаолиятининг барча кўринишлари каби нутқий фаолият (НФ)нинг марказида ҳамиша МАҚСАД туради. НМ ҳам ундан маълум бир самара кўзланса, ундан аниқ бир прагматик киймат ва аҳамият кутилган бўлса, албатта онгли, ўқилган ва ўйланган МАҚСАДга эга бўлади.

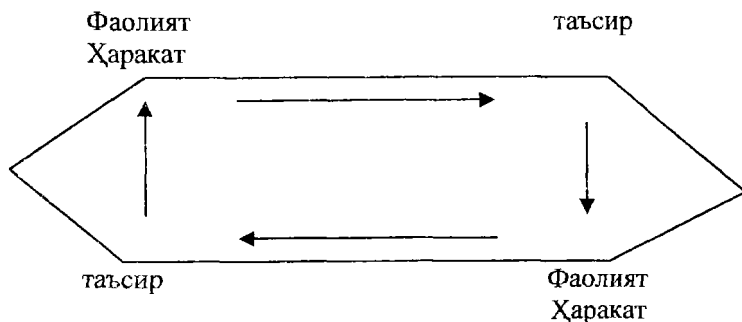
НМ бир неча фаол шахслар\субъектлар\ доирасидагина бўлиши мумкин. Мулоқот самарадорлиги учун суҳбатдошлар (мулоқотдошлар) нинг мақсади умумийликка эга бўлмоғи шарт. Сўзловчида ҳам, тингловчида ҳам айнан бир хил мақсад бўлмайди, аммо уларнинг мақсадларида уйғунлик бўлади. Агар уйғунлик бўлмаса, мулоқот самарасиз кечади ёки таъсирсиз узилади.

Мақсадларнинг умумийлигида сўзловчи ўз ҳаракатини (фаолиятини) тингловчига мослаштириши, тингловчи эса сўзловчининг савиясини билиши ва уни тинглашга тайёр бўлиши керак.

Мулоқот самарадорлигининг зарурий шартлардан яна бири, нутқий мулоқотнинг энг асосий воситаси бўлмиш тил умумийлигига эга бўлишидир. Сўзловчи ва тингловчи ўртасида тил, яъни лисоний умумийликдан ташқари мулоқотнинг нолисоний омиллардан фойдаланишида ҳам умумийлик бўлиши лозим.

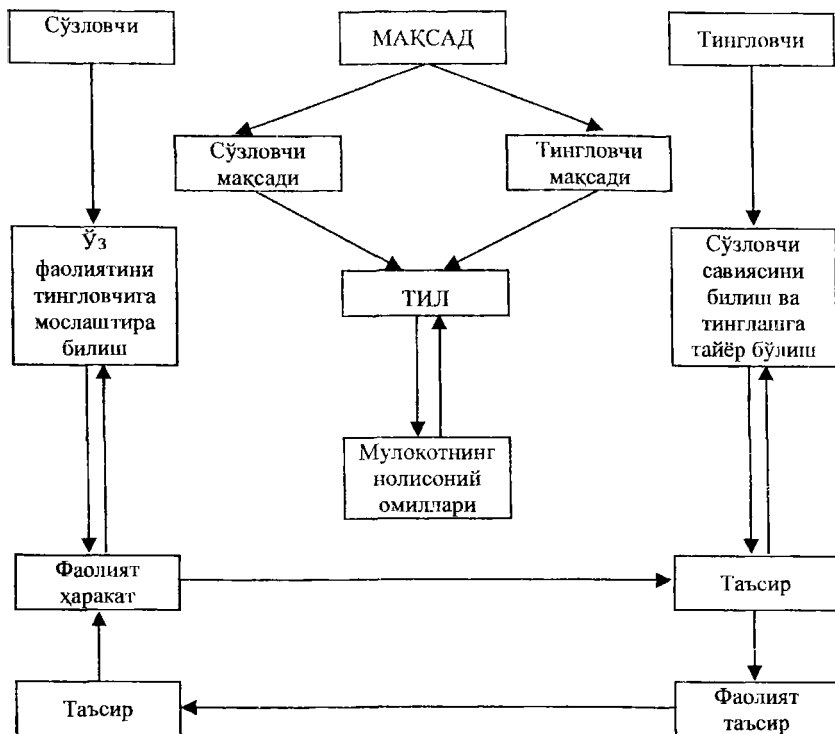
Мулоқот шартларидан яна бири, сўзловчи ва тингловчининг ҳар иккала томоннинг мулоқот жараёнида фаоллиги ва бир-бирига таъсиридир. Сухбатдошлардан бири, масалан, сўзловчи фаол бўлиб, тингловчи пассив бўлса ёки тингловчи ҳам, сўзловчи ҳам пассив бўлса, мулоқот самарасиз бўлади.

Сўзловчи ўз фаолияти билан тингловчига таъсир кўрсатиши, бу таъсирдан илҳомланган тингловчи маълум бир фаолият туридан бошқа кўринишга ўзгар, жонли мулоқотни юзага келтиради. Буни қуйидаги ҳалқасимон чизмада кўришимиз мумкин:

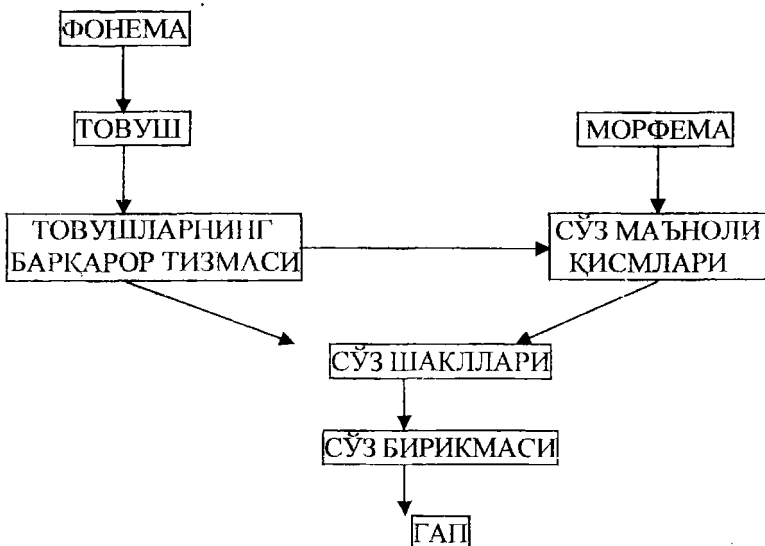
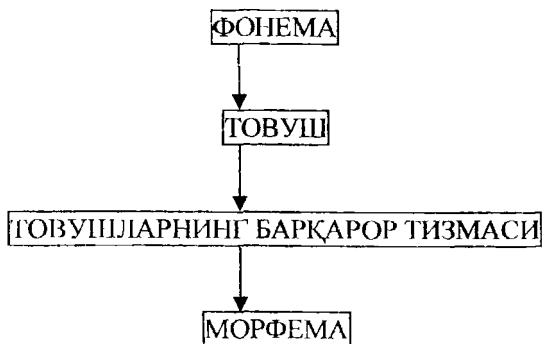
Сўзловчи ва тингловчининг ўзаро бир-бирига таъсири (руҳланиши) таъминлангандагина мулоқот самарали бўлади. Мулоқот маҳсули унинг самарасидадир. Матн сўзловчи ва тингловчида содир бўлган маълум бир ички ўзгариш шаклида моддийлашади.

Нутқий мулоқотнинг умумий модели

9. МУЛОҚОТНИНГ АСОСИЙ БИРЛИКЛАРИ

НМда, шубҳасиз, лисоний омил энг асосий томонлардан биридир. Тилшунослар одатда нутқни лисоний воситаларнинг кичигидан каттасига, босқичма-босқич у ёки бу моддий шаклда юзага чиқаришни талқин қиладилар. Яъни:

С.Кацнельсон нутқ яратилиш жараёнида типографик ҳарфлардан магнни яратиш мумкин /16/. Унинг фикрича, аввал

бўгинлар, кейин сўз қисмлари, сўнгра сўз бирикмаси ва охирида гап ҳосил қилинганидек, нутқ ҳам ана шундай кичик ва бирин-кетин келувчи қисмлардан иборатдир.

Буни ҳозирги оммавий технологияга кўра матнни компьютерда харфма-харф, сўзма-сўз киритиш билан қийслаш мумкин. Лекин таълим психологларининг фикрича, нутқнинг яратилиши муносабат ва қарашлар бошқача, яъни стереотип тушунча асосида нутқ шаклланади. Масалан:

Мен Лоламан, Лоламан,
Озода қиз боламан.
Эрта билан тураман,
Юз қўлимни юваман.

Шеърни саводи эндигина чиқаётган, алифбони ўрганаётган болагина «Л» билан «О» «ло», «л» билан «а» «ла», «ло» билан «ла» эса «лола» деб ўқиши табиий, лекин саводи чиққан, ўқиш малакасига эга бўлган бола «лола» сўзидаги харфларни бир-бирига қўшиб ўқимайди, балки у бу сўзни бир неча марта ўқиш ва кўриш асосида миясида унинг тайёр стереотипини ҳосил қилингани сабабли, уни танийди ва бирданига ўқийди. Демак, ҳатто нотаниш матндаги таниш сўзларни сўзловчи харфлаб, бўгинлаб эмас, «бирданига» ўқий олади. Матн ичида унга мутлақо таниш бўлмаган сўзлар устида тўхталиб, харф ва бўгинларига эътибор беради. Мулоқот жараёнида ҳам, нутқнинг воқеланишида товушдан - бўгинга, бўгиндан - сўзга, сўздан сўз бирикмасига - сўз бирикмасидан - гапга эмас, балки мулоқот учун оддий бўлган мулоқот қуйма штампларига мурожаат қилинади. Бирма-бир, босқичма-босқич бирданига юзага чиқади. «Ассалому алейкум» саломлашш иборасини қўллаганда сўзловчи «салом» нутқий бирлигини товуш ва бўгинларга эътибор қилмасдан бирданига ҳосил қилади. Лисоний парадигма:

Салом!

Ассалом!

Ассалому алайкум!

Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотуху! ва хоказо.....

Уларнинг ҳар бири ўзига хос маъно ва вазифасига эга бўлганлиги сабабли сўзловчи «Салом!» дан «Ассалом!»ни , «Ассалому алайкум» ни босқичма-босқич айтиб ўтирмайди. У бу парадигмадан нутқ шароити ва мақсадга мувофиғини мулоқот қолипи (стереотип) сифатида танлайди ва қўллайди. Тингловчи ҳам бу штампни тўлалигича қабул қилади. Мулоқот штамплари содда нутқ

актининг штамплардан ўзаро бирикиб, мураккаб нутқ актини ҳосил қилади. Масалан: «Ассалому алайкум, қадрли биродарлар!» мурожаатини икки нутқ штампига ажратиш мумкин. Биринчи қўйма штамп - *Ассалому алайкум*, иккинчи қўйма штамп - *қадрли биродарлар*. Мураккаб қўйма штамплар микро ва макродиалогларни, яъни мулоқотни ташкил этади. НМнинг энг кичик омили сифатида мулоқот қўйма штампини тан олади. У гапга тенгми ёки йўқми? Тилшуносларнинг қарама-қарши талқинларига қарамасдан, коммуникатив бирлик мулоқот бирлиги сифатида тан олинishi керак.

10. НУТҚИЙ МУЛОҚОТНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ

НМни фаолият ва ўзига хос бир система сифатида тушуниш унинг таркибий қисмлари нималардан иборат эканлигини шарҳлашни талаб қилади. Мулоқотнинг умумий моделида таркибий қисмлар ўз аксини топган. Шунга қўра уларни икки гуруҳга, яъни ташқи ва ички гуруҳларга ажратиш мумкин. Мулоқотнинг **ташқи омиллари** (таркибий қисмлари) мулоқотнинг мақсади, ундаги тингловчи ва сўзловчининг мақсади, мулоқот воқеланаётган шарт-шароит, вазият кабиларни киритиш мумкин. Чунончи, мулоқот мақсади мулоқот мазмунини белгилайди. Вазият унинг шаклини ва кўп ҳолларда мулоқотнинг ички таркибий қисми бўлган лисоний ва нолисоний омиллар табиати ва турларини белгилайди. Шундай қилиб, **мулоқотнинг ички омилларига**: лисоний ва нолисоний воситаларни киритишга тўғри бўлади. Мулоқотнинг «саломлашиш» босқичида мулоқот ибтидосини белгиловчи саломлашиш, кўришиш, сўрашиш каби лисоний бирликлар: сўз, сўз бирикмалари, ундов ва ҳоказолар мулоқотнинг ички омили сифатидаги унинг **лисоний воситаси** саналади. Бу воситалар бир неча парадигмаларни ўз ичига олади. Масалан:

«Саломлашиш» лисоний воситаси қуйидагича ўз парадигмасига эга:

Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотуху!

Ассалому алайкум!

Ассалом!

Салом!

Ҳелло!

Привет!

Салют!.....

«Саломга жавоб бериш» лисоний воситалар парадигмаси:

Салом!
Валайкум салом!
Валайкум!
Валайкум ассалом!
Валайкум ассалом ва раҳматуллоҳи ва баракотуху

.....

Салют!

Мулоқотнинг **«Сўрашиш»** босқичидаги лисоний парадигмалар:

Омонмисиз
Яхшимисиз
Қалайсиз
Ишлар қалай

.....

Ну как

Қалай

Унга жавоб лисоний парадигмаси:

Алҳамдулиллоҳ
Шукур
Михдай

.....

Гап йўқ

Бу парадигмалардан ўрин олган ҳар бир бирликнинг ўзига хос информацион - ифодавий қиймати ва аҳамияти бор. Ҳар бир парадигмадаги бирлик сўзловчи ва тингловчига хос кўринишларга эга. Улар мана шу парадигмадагина таҳлил ва тадқиқ этилиши керак.

Мулоқотнинг ички омили бўлмиш нолисоний воситаларга куйидагиларни киритиш мумкин: миллий-этник воситалар, маданий-этик воситалар. Улар ҳам ўзига хос парадигмаларини ташкил этади ва ўз навбатида информацион ва ифода маъно касб этади.

Нолисоний омилнинг кинетик кўриниши (маданий - этик воситалар) бир неча ички тизимчаларга бўлинади. Чунончи, **«Қўл ҳолати ва ҳаракати»** парадигмаси:

Ўнг қўлни кўксига қия қўйиш
Икки қўлни устма-уст кўксига қўйиш
Икки қўлни қорин устига қўйиш

.....

Ўнг қўлининг кафтини ёйиб баланд кўтариш

«Бош ҳолати ва ҳаракати» парадигмаси:

Бошни олдинга, қуйига эгиш

Бошни орқага ташлаб иякни юқорига кўтариш

Бошни ирғаш

.....

Бошни куйига томон, сўнг тўла кўтариб ҳаракатлантириш

«Қоматнинг ҳолати ва ҳаракати» парадигмаси:

Қаддини сал букиш

Қаддини ғоз тутиш

Қаддини батамом эгиш

.....

Тиз чўкиш

Оёққа йиқилиш

Шулар билан бирга тингловчи ва сўзловчи томонидан бир вақтда бажариладиган кинетик воситалар ҳам мавжуд:

Тингловчи ва сўзловчи ўнг қўлларини бир вақтда узатиб, қисиб саломлашиши.

Тингловчи ва сўзловчи икки қўллаб қўлларини қўлларининг орасига олиб сиқиши

Кучоқлашиши

Ўпипиши

Елкаларини қоқиб кўйиши

Кучоқлашиб орқаларини силаши

.....

Кинетик воситаларни шартли равишда икки гуруҳга *лисоний воситаларнинг* ўзига хос воқеланиши – *ишоравий кўринишлар* (Чунончи, «кел», « яқинлаш» маъносини ифодалаш учун шароитга (нутқий вазиятга) кўра кўрсатгич бармоғини бош бармоғидан бошқа тўрт бармоғини ёки адресатга кафтнинг орқасини қаратиб кўлини ўз томонига ҳаракатлантириш ...) ва *лисоний воситаларнинг ҳамроҳлари* (чунончи, қўлни кўксига кўйиб, бошни эгиш ҳолати «Ассалому алайкум»нинг ҳамроҳи сифатида) каби гуруҳларга бўлиш мумкин.

Нолисоний омилнинг кинетик кўриниши (миллий - этник воситалар)ни сўзловчи ва тингловчига хос кийиниш, ясан-тусан қилиш, безаклари ва лисоний воситалардан фойдаланиши кабилар билан ифодалаш мумкин. Улар ҳам ўз навбатида ўз парадигмаларига эга ва ҳар бир парадигма ўзига хос аҳамият ва қийматга эга бўлади.

Мулоқот жараёнида ички омиллар (лисоний, кинетик ва уларнинг ички кўринишлари) бир-бири билан мувофиқлашиши керак. Масалан: «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотуху» лисоний воситаси куйидаги кинетик воситалар: икки қўлни кўксига кўйиш, бошни куйи солиш, қоматини сал эгиш кабилар билан бирга

мумтозона кийиниши (ковуш, туфли, махси, ёки этик кийган, тўн, чакмон, яктак ёпинган, бошида миллий бош кийим ёки салла бўлиши) ва нутқ товушларини бурро талаффуз этилиши билан ҳамкорликда воқеланади. Бу ички омилларнинг мувофиқлашувидир.

Бу тизимда лисоний, кинетик ва этик бирликлар орасида ахборот ва ифода уйғунлиги таъминланади. Дарҳақиқат, воситалар уйғунлиги ва оҳангдорлиги таъминланмаса, мулоқот меъёрий ҳисобланмайди.

Мулоқотнинг таркибий қисмлари, улардаги бирликларнинг қўлланилишидаги уйғунлик ва бузилиш ҳолатлари, буларнинг сабаб ва натижалари фанимизда ўз ечимини кутиб турган муаммолардандир.

ҲУРМАТЛИ КИТОБХОН!

Биз бу китобда амалий нуқтаи назардан эндигина бошланаётган мулоқот тизимини система сифатида таҳлил этишининг айрим тамойи ва усуллари ҳақида ўз фикримизни прагматика фанининг бугунги кунда эришган ютуқлари асосида ёритишига ҳаракат қилдик. Буни ўзбек мулоқот хулқининг, ўзбекона мулоқот нутқининг алифбоси десак бўлади. Масалани атрофлича ўрганиш бу ўринда кўтарилган муаммоларни тамоман янгича талқин ва таснифларга олиб келиши шубҳасиздир. Қилиниши керак бўлган ишни «Ҳеч ким қилмаган» деб ташлаб қўйиш жамият тараққиётидан узилиб орқага қолиш билан баробардир. Бу ишни яхшими, ёмонми кимдир журъат қилиб илк қадам қўйиши керак. Бу қўлланма ҳам мана шундай бир иш сифатида баҳоланиши лозим.

Ўзбек прагматикасининг тараққиёти бу масала билан қизиққан синчков изланувчанларга боғлиқ. Сизни бу соҳага қизиқтира олган бўлсак, биз ўзимизни мақсадга эришган деб ҳисоблаймиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Айний С. Дохунда. Т., 1988.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974. -447с.
3. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Т.: Фан. 1995.
4. Будагов Р. А. Проблемы развития языка . М. Л.: Наука, 1965.
5. Betes E. Language and Context. The Acquisition of Pragmatics.N.Y., ets, 1976.
6. Вохидов Р., Неъматов Х., Маҳмудов М. Сўз бағрида маърифат.Т.: Ёзувчи. 2001.
7. Готт В.С. , Семенюк Э.Д., Урсул А.Д. Категории современной науки (становление и развитие). М.: Мысль, 1984. -268 с.
8. Dressler W. Einfurung in die Textlinguistik.-Tubingen, 1973.
9. Dijk T.A. van. Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. L.: Longman, 1982. – 261 p.
10. Залевская А.А. Психолингвистическое исследование принципов организации лексикона человека (на материале межязыкового сопоставления результатов ассоциативных экспериментов). – Калинин: КГУ, 1987.
11. Каган М.С. Мир общения. М. 1988.-138с.
12. Каган М.С. Человеческая деятельность. М. Наука. 1974.
13. Katz J.J. Propositional Structure and Illocutionary Force. N.Y.: Cromwell, 1977.
14. Kasher A. What is a theory of use // Meaning and Use. Dordrecht etc., 1979. - P. 37-56.
15. Карцевский С. Об асимметрическом дуализме лингвистического знака. //Звегинцев В. А. История языкознания в очерках и извлечениях. Ч.II – М.: Учпедгиз, 1963.
16. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л. Наука, 1972. -126 с.
17. Кольцова В.А. Разработка психологических проблем общения в трудах В.М.Бехтерева //Психологические исследования общения. – М.: Наука, 1985. С. 6-24.
18. Леонтьев А.А. Психология общения. – М.: Наука, 1973.-208с.
19. Лингвистический энциклопедический словарь. Гл.ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. 686 с.
20. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. – М.: 1986. – 143 с.
21. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: 1984. -444с.
22. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. – М.: Изд. МГУ, 1982. -479с.

23. Лошманова Л.Т. Жаргонизированная лексика в бытовой речи молодёжи 50-60-х годов. АКД. – Л.: 1975.
24. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: 1976, 128-б.
25. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусияти. ДДА. – Т.: 2000.
26. Монтегю Р. Прагматика. В кн: Семантика модальных и интенциональных логик. – М.: Прогресс, 1981. – С. 254-279.
27. Негматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Т.: 1993.
28. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдишлари ва йўналишлари. – Андижон: 2006.
29. Почепцов Г.Г. О месте прагматического элемента в лингвистическом описании //Прагматические и семантические аспекты синтаксиса.- Калинин: КГУ, 1985 С. 12-18.
30. Радий Фиш. Жалолиддин Румий. – Т.: 1986. 159 б.
31. Сафаров Ш. Система речевого общения. Универсальное и этноспецифическое. Самарканд. Сам.отд. из-ва им. Гафура Гуляма. 1991. - 172 с.
32. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Наука, 1971.
33. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977.
34. Стратен В.В. Арго и арготизм. – В сб.: «Труды комиссии по русскому языку». Л.,1931.
35. Философская энциклопедия. Словарь. - М., 1983. - С. 147, 389-390.
36. Шингарева Е.А. Семиотические основы лингвистической информатики. – Л.: ГПИ, 1987. – 101 с.
37. Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. - Т.: 1982.
38. Қўчқоргоев И.Ф. де Соссюрнинг лингвистик концепцияси. Назария ва метод масалалари. ТошДУ қошидаги малака ошириш факультети тингловчилари учун қўлланма. -- Т.: 1976.
39. Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърият. – Т., 1990. – 184 б.

ШАҲРИЁР САФАРОВ, ГУЛИ ТОИРОВА

НУТҚНИНГ ЭТНОСОЦИОПРАГМАТИК

ТАҲЛИЛИ АСОСЛАРИ

ЎҚУВ ҚўЛЛАНМА

Мухаррирлар: А.К. Эшқобилов

Тех. муҳаррир: Қ.Бердиев

Мусахҳих: Н. Бегалиев

Босишга 29.XI_2007 йилда рухсат этилди.

Қозғоз бичими 60x80 1/16. Ҳажми 2,3 б.т.

Адади 200 нусха.

СамДЧТИ босмаҳонасида чоп этилди.

Самарқанд ш., Бўстонсерой кўчаси 93-уй